

Artikel

OVER DE VERBEELDING EN HET OORDEEL BIJ PASCAL

Hanna Vandenbussche

Het zijn nietigheden die door onze verbeelding tot bergen worden opgeblazen¹

We geloven alleen maar wat we willen geloven en onze oordelen bewegen wispelturig van links naar rechts. We raken gefascineerd door minuscule details, terwijl we geen aandacht schenken aan fundamentele zaken. En we streven voortdurend naar een fictief leven in de ogen van anderen. Die uitspraken, hoe actueel ze ook mogen klinken, dateren uit de zeventiende eeuw.

Pascal beschrijft de mens namelijk als “een bron van vergissingen²”, “een cloaca vol onzekerheid³” en “een imbeciele aardworm⁴”. Tegelijk merkt hij op hoe iedereen bijzonder vindingrijk is in het verstoppen van zijn onmacht ten aanzien van waarheid. Elke mens profileert zich als almachtige rechter door te doen alsof hij met zijn ambitieuze verstand over alles kan oordelen⁵.

Dat ambitieuze verstand verschijnt echter als marionet van een ander vermogen: de verbeelding, die door Pascal het ‘machtigste vermogen in de mens’ en “meesteres van dwaling en leugens⁶” wordt genoemd. De verbeelding bepaalt de essentiële functies van het verstand: zij doet hem twijfelen, voelen en ontkennen⁷. Bovendien bepaalt zij de prijs van de dingen door hen op volstrekt willekeurige wijze onbetrouwbare waarden en betekenissen toe te kennen:

“Door ze ongelooflijk te overschatten maakt onze verbeelding kleine dingen zo groot, dat we er totaal van vervuld zijn; en met blinde arrogantie maakt ze de grote dingen even klein als ze zelf is; bijvoorbeeld wanneer ze het over God heeft⁸”.

Het is duidelijk dat Pascal geen romantische of artistieke interpretatie van de verbeelding op het oog heeft⁹. De verbeelding verschijnt bij hem geenszins als een vermogen om een visuele voorstelling op te roepen en allerminst als een voedingsbodem voor kunst, literatuur en cultuur, integendeel. In Pascals mensvisie profileert de verbeelding zich als onbetrouwbare maatstaf voor waarheid en leugen¹⁰, voor goed en kwaad en voor schoonheid en kitsch. Kortom: de verbeelding lijkt elk menselijk oordeel op slinkse wijze te beïnvloeden.

Pascals benadering van de verbeelding komt uitvoerig aan bod in fragment vierenvestig uit *Gedachten*. De lezer vindt er allerhande voorbeelden en concrete observaties terug waarin Pascal hoofdzakelijk de effecten van de verbeelding

beschrijft. Een structurele analyse van de werking van de verbeelding is, net zoals bij andere thema's uit *Gedachten*¹¹, afwezig. Pascal daagt de lezer voortdurend uit om zelf doorheen een labyrint van gedachten en beschrijvingen de dieperliggende betekenis van een fenomeen te ontfaelen.

Meerdere secundaire studies hebben reeds op uitvoerige wijze aangetoond hoe Pascals visie op de verbeelding in relatie staat tot zijn ideeën over recht en politiek¹² of tot zijn theologische achtergrond¹³. Andere studies begrijpen Pascals visie op de verbeelding als een kritiek op tijdgenoten zoals Descartes en Malebranche¹⁴. In deze tekst onderzoeken we de relatie tussen de verbeelding en het oordeel. We laten zien hoe Pascal met zijn visie op de verbeelding een radicaal wantrouwen uitdrukt ten aanzien van de houding van de mens tegenover de waarheid, zichzelf en de samenleving. De verbeelding veroorzaakt niet alleen vergissingen en leugens, maar leidt bovendien tot zelfbedrog en tot een maatschappij vol waanzin. Telkens stelt zij de mens in staat om het reële te loochenen in functie van een imaginaire wereld. Die vlucht voor de waarheid vindt haar oorsprong in de onoverkomelijke ellende die de menselijke conditie tekent.

Groots in zijn ellende, ellendig in zijn grootsheid

Pascals *Gedachten* lezen geenszins als een gestructureerd filosofisch traktaat, evenmin als een samenhangend verhaal. Toen Pascals vrienden en familie kort na zijn dood de verschillende bundels met fragmenten terugvonden, wisten ze aanvankelijk niet wat ze ermee aan moesten vangen. Pascal had hen wel verteld over zijn project om een apologie voor het christelijk geloof te schrijven, maar wat men terugvond was allesbehalve een gestructureerde verdedigingsrede voor het christendom. Niet alleen bleek de inhoud van sommige fragmenten aanstootgevend – de mens werd onder meer een gedrocht genoemd en de samenleving een gekkenhuis¹⁵ – ook de vorm en de stijl kenden geen enkele coherentie.

Pascal had echter een bijzondere intentie met de wanordelijke stijl waarin hij de verschillende fragmenten had neergepend:

“Ik zal mijn gedachten hier ordeloos neerschrijven, maar wellicht niet in een verwarring waaraan ieder plan ontbreekt. Dat is de ware orde, die ook juist door de ordeloosheid altijd aangeeft wat mijn opzet is. Als ik mijn onderwerp op een ordelijke manier behandelde, zou ik het te veel eer bewijzen.¹⁶”

Dat onderwerp waarover Pascal het heeft, is de mens: een vat vol tegenstrijdigheden¹⁷ en een onbegrijpelijk monster¹⁸. Soms profileert hij zich als ‘wonderwezen der natuur¹⁹’, soms als ‘imbeciele aardworm²⁰’. Nu eens als drager van waarheid, dan weer als bron van vergissingen en illusies²¹.

Al die verschillende tegenstrijdigheden gaan terug op één fundamentele

tegenstelling, die de menselijke natuur kenmerkt, namelijk de spanning tussen grootsheid en ellende. Om die spanning te begrijpen, moeten we terug naar het verhaal Genesis I²². Adam kon als eerste mens aanvankelijk genieten van een paradijselijke toestand van grandeur en waarheid bij God. Maar hij bezweek onder het voorstel van de slang en koos uiteindelijk voor het aardse leven. Door zich op die manier af te keren had Adam getoond dat hij Gods liefde niet langer nodig had: hij zou voortaan zelf voor God spelen. Adams excessieve liefde voor zichzelf, ook wel de eigenliefde genoemd, had een radicale breuk tussen mens en God veroorzaakt. God trok zich terug uit de mensheid en zou voortdurend verborgen blijven²³. Niemand kon nog op Zijn liefde rekenen, tenzij via een willekeurige genadegift die God aan enkele uitverkorenen toekende²⁴. Voor de rest verkeerde de hele mensheid in een onoverkomelijke staat van verderf en ellende. De enige vorm van liefde die de mens van Adam had geërfd was de eigenliefde: een buitensporige liefde voor zichzelf, die elke andere relatie met de buitenwereld en de ander zou besmetten²⁵. Adams fatale keuze om God ongehoorzaam te zijn leidde tot een onoverkomelijke toestand van ellende : de mens zou voortaan nooit meer in staat zijn om op eigen initiatief waarheid en geluk te vinden²⁶.

Tegelijk beklemtoont Pascal dat elke mens, behalve zijn ellende, toch nog een spoor van die oorspronkelijke grootsheid in zich draagt. Maar die grootsheid toont zich slechts als een pijnlijke herinnering aan een verleden dat definitief voorbij is. Pascal roept in die context het beeld op van de “ontzette koning²⁷”. Na de zondeval lijkt de mens op een koning die niet langer regeert en al zijn eigendommen is verloren, maar enkel nog zijn titel behoudt. Een beetje zoals de kunstenaars of schrijvers van wie de namen nog bekend zijn, maar al jarenlang niets meer van waarde geproduceerd hebben. Tegelijk blijven zij zich vastklampen aan hun verleden, ook al vormt dat de expressie van vergane glorie.

De zondige mens voelt volgens Pascal nog een verlangen naar grootsheid, waarheid en geluk, maar wordt telkens opnieuw gekweld door het besef van zijn machteloosheid om die idealen te bereiken:

‘Wij verlangen naar waarheid en vinden alleen maar onzekerheid. We zoeken geluk en vinden alleen maar ellende en dood. We zijn niet in staat om niet naar waarheid en geluk te verlangen en evenmin om zeker en gelukkig te zijn. Dit verlangen is ons gelaten, evenzeer om ons te straffen als om ons te laten voelen van welke hoogte we gevallen zijn²⁸’.

De menselijke vermogens die de eerste mens aanvankelijk toegang verschafte tot waarheid, geluk en grootsheid zijn sinds de erfzonde immers allemaal radicaal geperverteerd. De menselijke ellende gaat onder meer gepaard met een radicaal verdorven wil en een zwakke en verduisterde rede.

Tegelijk valt op hoe de mens weigert om stil te staan bij zijn ellende en machteloosheid ten aanzien van waarheid, grootsheid en geluk. Hij compenseert

zijn miserabele toestand door te vluchten in een illusoire wereld. Het vermogen dat hem hierbij helpt, is de verbeelding. Pascal beschrijft hoe dit vermogen een tweede menselijke natuur heeft geïnstalleerd²⁹ en sinds de zondeval allesbepalend is geworden: zij beïnvloedt voortaan de relatie van de mens tot de wereld, tot de samenleving en tot zichzelf. Als de mens bijvoorbeeld zelf oordelen vormt over de essentie van waarheid, geluk en rechtvaardigheid, dan verraden die oordelen de misleidende kracht van de verbeelding.

In Pascals mensbeeld profileert de verbeelding zich als *manipulatrice par excellence*. Zo blinkt zij uit in het opblazen van futiele en banale details tot fundamentele oorzaken³⁰. Om het in Pascals woorden te zeggen: “Het zijn nietigheden die onze verbeelding tot bergen opblaast³¹”. Een neuslengte volstaat bijvoorbeeld om het universum van aanblik te veranderen. Was Cleopatra’s neus iets korter geweest, aldus Pascal, dan had dit detail niet de passionele liefde van Antonius veroorzaakt met alle gevolgen van dien³².

Ook andere futiele kenmerken kunnen door toedoen van de verbeelding een doorslaggevende betekenis met zich meebrengen. Zo laat een verzorgd kapsel zien dat iemand rijk genoeg is om over een kamerdienaar te beschikken³³. Of betekent een simpel monnikskapje dat men in staat is om vijfentwintigduizend pelgrims strijd te laten voeren³⁴ tijdens de kruistochten. De kleinste details zoals een schorre stem of een ongeschoren gezicht zijn in staat om een hoogstaand redenaar op slag in een miserabele sukkel te veranderen³⁵.

De rol van de verbeelding beperkt zich echter niet tot het omkeren van betekenissen en waarden. Als almachtig vermogen beïnvloedt zij tevens de activiteit van het denken zelf. Wat is het denken dwaas³⁶! – roept Pascal uit in één van zijn *Gedachten*. De meest waardevolle activiteit waartoe die zondige mens nog in staat is, vult zich met banaliteiten en clichés. Door aantrekkelijke en sensationele voorstellingen en oordelen te produceren, slaagt de verbeelding erin om het denken af te leiden van zijn eigenlijke opdracht. Die taak van het denken bestaat namelijk in het inzicht in zijn ellende³⁷, het besef van zijn onwetendheid en machteloosheid. Het is in dat besef, aldus Pascal, dat de mens nog enige grootsheid en waardigheid kan vinden³⁸.

In plaats van zijn denken te richten op zijn machteloze en ellendige toestand, hult de mens zich liever in illusies die zijn verbeeldingskracht aanlevert. Terwijl hij alleen maar waarde schenkt aan zaken die er niet toe doen³⁹, profileert hij zich tegelijk als almachtige rechter die over alles en iedereen een oordeel klaar heeft. Die vorm van oordelen verbergt volgens Pascal een radicale onverschilligheid tegenover de waarheid: fundamentele onderscheidingen tussen waar en vals, betekenisvol en zinloos of goed en kwaad worden op willekeurige wijze opgeheven.

De oorspronkelijke betekenis van het werkwoord oordelen, dat is afgeleid van het Griekse woord “krinein” – dat onder meer ook onderscheiden betekent – ondergaat hierdoor een radicale transformatie. De oordelen die door de verbeelding worden voortgebracht maken onderscheidingen onmogelijk: ze

assimileren en veralgemenen hun onderwerpen, waardoor niemand nog weet wat een waar, betekenisvol of goed karakter heeft.

Echt filosoferen is spotten met de filosofen

Eén van de essentiële kenmerken die Pascal toeschrijft aan de verbeelding is haar talent om opinies veel aantrekkelijker te maken dan redelijke inzichten. Voorstellingen die aangeleverd worden door de verbeelding, schenken veel meer voldoening dan redelijke inzichten. Pascal stelt onder meer vast hoe mensen met een sterke verbeeldingskracht zich spontaan euforischer voelen dan diegenen die intellectuele vreugde ervaren bij een redelijk inzicht⁴⁰. Het alomtgeprezen menselijke denkvermogen hinkt hierdoor voortdurend achterop. Het verstand kan niet op tegen de sensationele kracht van zijn dominante meesteres. Ook al doet het nog zo zijn best om heldere en kritische ideeën aan te leveren, zijn inzichten komen onvermijdelijk te laat⁴¹. De vluchtige grillen van de verbeelding verdringen de trage inzichten van de rede.

Pascal heeft het echter niet alleen over naïeve zielen die zich door alles en iedereen laten meeslepen en beïnvloeden. Zelfs de verstandigste lieden bezwijken onder de alomtegenwoordige kracht van de verbeelding. Zo roept Pascal het beeld op van een filosoof die op een brede plank moet gaan staan boven een duizelingwekkende afgrond. Ook al kan de filosoof zichzelf er op redelijke wijze van overtuigen dat hij geen enkel gevaar loopt door op de plank – die breed genoeg is – te gaan staan: zijn verbeeldingskracht zal altijd de overhand halen⁴².

Met die laatste metafoer hekelt Pascal impliciet elke traditionele filosoof met zijn onwrikbare geloof in de kracht van de rede. Pascals kritiek op de filosofen beperkt zich echter niet tot dit enkele beeld, integendeel. “Echt filosoferen”, aldus Pascal, “bestaat net in het spotten met de filosofie⁴³”. Pascal doelt in dit citaat op de filosofie in de traditionele zin van het woord: als liefde voor de wijsheid en als zoektocht naar waarheid en geluk. In tegenstelling tot die traditionele filosofen miskent Pascal vanuit zijn mensbeeld de kracht van de menselijke vermogens zoals de rede en de wil. Weinig filosofische voorgangers en tijdgenoten ontsnappen hierdoor aan Pascals bijtende en ironische kritiek. Zo verschijnen Plato en Aristoteles als twee vrolijke mannen in jolige jurken die zich amuseerden met politiek, de stoïcijn Epictetus als een duivelse kwast en Montaigne als een luie scepticus⁴⁴.

Pascals spot met de filosofie reikt echter verder dan enkele neerbuigende beschrijvingen van filosofische voorgangers en tijdgenoten. In wat volgt, laten we zien hoe Pascals visie op de verbeelding een impliciete maar genadeloze kritiek inhoudt aan het adres van zijn tijdgenoot Descartes.

René Descartes: nutteloos, onzeker en nog geen uur de moeite waard

Descartes en Pascal worden vandaag gerekend tot de grootste wiskundige en wetenschappelijke genieën uit de zeventiende eeuw⁴⁵, maar hun visies op het menselijke oordeelsvermogen liggen mijlenver uiteen. Descartes' optimisme over de kracht van het oordeel als bron van waarheid en geluk, getuigt voor Pascal van een onvergeeflijke naïviteit. Wie gelooft dat de mens zelf in staat is om ware oordelen te vormen en geluk te bereiken, bedriegt zichzelf en verspreidt vergissingen en leugens. Pascal bestempelt Descartes dan ook als "nutteloos en onzeker⁴⁶", en schrijft letterlijk dat diens filosofische ideeën nog geen uur de moeite waard zijn om te bestuderen⁴⁷.

Descartes getuigt, zowel in zijn metafysisch oeuvre als in zijn traktaten over de passies en de moraal, namelijk van een onwrikbaar geloof in het menselijke oordeelsvermogen. Zo luidt zijn motto in de *Verhandeling van de methode* "je moet goed oordelen om goed te handelen⁴⁸". Wie erin slaagt op een juiste wijze te oordelen, zal zich spontaan als deugdzaam individu kunnen ontplooiën. Descartes' geloof in de mogelijkheid van elke mens om juiste oordelen te vormen, schuilt in het vermogen van de vrije wil. Die wil reveleert zich voor Descartes als een ervaring die voor iedereen zo evident is dat ze geen verdere uitleg nodig heeft⁴⁹.

Meer nog: in zijn *Meditaties* en in zijn brieven aan koningin Christina van Zweden beschrijft Descartes de wil als een perfectie waarover elke mens vrij kan beschikken.

Zo verschijnt die vrije wil in het domein van de kennis als voorwaarde om ware oordelen te vormen. Wie er mits de nodige training in slaagt om zijn wil alleen te laten instemmen met heldere en onderscheiden ideeën, bereikt ware kennis⁵⁰. Maar ook in het domein van de moraal vervult de vrije wil een fundamentele rol. Wie zijn wil laat leiden door de juiste oordelen in het domein van de moraal, zal in staat zijn om onder meer zijn passies te beheersen en zijn geluk niet te laten afhangen van uitwendige gebeurtenissen. Het juist aanwenden van de wil leidt met andere woorden spontaan tot een waarachtig, gelukkig en deugdzaam leven.

Descartes' geloof in de vrije wil en het menselijke oordeelsvermogen kent echter een keerzijde: elke mens draagt zelf de verantwoordelijkheid in zijn zoektocht naar waarheid en geluk. Zo kan een verkeerd aanwenden van de vrije wil in het domein van de kennis leiden tot vergissingen. Dit gebeurt onder meer wanneer de mens te snel instemt met ideeën die niet beantwoorden aan de criteria van helderheid en onderscheidenheid – de zogezegde 'verwarde ideeën' afkomstig van de zintuigen en de passies. Het onjuiste gebruik van de vrije wil kan tevens leiden tot ondeugden zoals spijt en onbeslistheid. In dat geval verlaagt de mens zich tot lage en vulgaire ziel⁵¹ die zich in zijn keuzes willekeurig laat leiden door de onbetrouwbare voorstellingen van zijn passies.

Volgens Pascal kan niemand echter het statuut van lage en vulgaire ziel

overstijgen: sinds de zondeval is de menselijke wil radicaal verdorven en wordt iedereen voortgedreven door excessieve passies. Bovendien is het verstand radicaal verduisterd en bestaan er geen heldere en onderscheiden ideeën die een rechtstreekse toegang tot de waarheid bieden. Met één zin maakt Pascal dan ook radicaal komaf met Descartes' optimistische geloof in de menselijke vermogens: "we zijn niet in staat tot waarheid en geluk⁵²". Pascal confronteert zijn lezers voortdurende met het ontvullende inzicht dat ze "nooit zeker zijn dat ze het ware kiezen⁵³". Hij stelt hen de volgende vraag: "Hoe komt het dat we ons ergeren aan een kreupele geest maar medelijden voelen met een mankepoot⁵⁴?" Het antwoord lijkt evident: een mankend persoon erkent dat wij het zijn die recht lopen, terwijl een kreupele geest ons genadeloos wijst op het onzekere karakter van onze oordelen. We weten zeker dat we gezond zijn, maar over onze houding ten aanzien van de waarheid voelen we ons heel onzeker⁵⁵. Oordelen bieden geen enkele garantie op waarheid of kennis⁵⁶, integendeel: ze vormen de symptomen van de onmacht van de rede enerzijds en de overheersende kracht van de verbeelding anderzijds.

Waar Descartes de resolute en vastberaden kracht van de rede beklemtoont, schrijft Pascal hoe "ons verstand plooibaar is in alle richtingen⁵⁷". In alles wat de mens denkt, lijkt het alsof zijn oordeelsvermogen hulpeloos naar verschillende uitersten drijft⁵⁸. Elk perspectief verandert en ontglipt hem. Een schilderij wordt steeds van te dichtbij of te veraf gezien, het hangt te hoog of te laag⁵⁹. Bij het beluisteren van muziek, voelt men snel aan hoe melodie onaangenaam begint te klinken.

Dezelfde pessimistische visie tekent Pascals benadering van de moraal, die onder meer blijkt uit de volgende vraag: "Waar zullen we in de moraal ooit een haven vinden⁶⁰?" Niet toevallig schrijft Pascal, naar analogie met zijn ironische visie op filosofie, dat een echte moraal overeenkomt met de spot op de moraal⁶¹. Het oordeel vormt bij Pascal geenszins de voorwaarde voor een deugdzaam en gelukkig leven, maar verraadt net het onvermogen van de mens om zichzelf samenwerking tussen een vrije wil en een verstand, maar daarentegen van een strategisch complot tussen de verbeelding enerzijds en een verdorven wil anderzijds. Dat laatste vermogen is sinds de zondeval onlosmakelijk verbonden met passies zoals genot en eigenliefde. "De wil stemt enkel in met datgene wat haar pleziert⁶²", schrijft Pascal. Zij kiest bijna spontaan voor voorstellingen die op haar een sterke aantrekkingskracht uitoefenen. Eén van die voorstellingen geniet in die context een bijzonder privilege, met name de voorstellingen die betrekking hebben op het ego van de mens.

Het ego als gewilde illusie

Pascal beschrijft hoe elke mens sinds de zondeval alles in het werk stelt om naar

de buitenwereld toe zo groots, deugdzaam en eerbaar mogelijk over te komen. De mens streeft er onophoudelijk naar om door de ander gezien – en het liefst graag gezien – te worden:

“We zijn niet tevreden met het leven dat we in onszelf en in ons eigen bestaan leiden. We willen een fictief leven hebben in de voorstelling van de anderen, en spannen ons in om ons daartoe te presenteren. We zijn permanent in de weer om ons fictieve zelf mooier te maken en in stand te houden en verwaarlozen het werkelijke⁶³”.

Een mensenleven kan bij Pascal begrepen worden als één grote vlucht voor de waarheid: mensen blijken onophoudelijk in de weer om illusies over zichzelf te creëren en in stand te houden. Mislukkingen en negatieve kwaliteiten worden vakkundig verstopt achter een imaginaire schijn van grootsheid. Het ego is voor Pascal dan ook in essentie illusoir: het is een misleidende representatie die niet strookt met wie de mens eigenlijk is. Het imaginaire zelf verwacht grootsheid met kleinheid, geluk met ellende en waarheid met leugen.

Het hoeft niet te verbazen dat die verwarring met betrekking tot het zelfbeeld opnieuw de verbeelding als oorzaak heeft. Uit de voorgaande paragrafen bleek hoe zij elke onbenullige kwaliteit weet te transformeren tot een fundamentele betekenis. Onder haar invloed creëert de mens van zichzelf een soort goddelijk idool waarmee hij liefde en respect van anderen afdwingt. Dankzij de verbeelding gelooft iedereen met andere woorden in zijn eigen goddelijke perfectie, die uiteindelijk ... op niets gebaseerd blijkt te zijn.

Genadeloos prikt Pascal in *Gedachten* de ballon van dat imaginaire ego aan flarden. “Want wat moet dat ego van ons eigenlijk beginnen?”, vraagt hij zich af. “Het wil groot zijn, en het ziet zich klein. Het wil gelukkig zijn en beseft er ellendig aan toe te zijn. Het wil volmaakt zijn en merkt dat het vol tekortkomingen is. We willen grootse en gelukkige personen zijn, maar tegelijk kennen we de nietigheid en de gebrekkigheid van onze natuur maar al te goed⁶⁴”.

Doorheen dit vragenvuur confronteert Pascal zijn lezers met de pijnlijke waarheid dat hun illusoire zelfbeeld slechts een leeg omhulsel blijkt te zijn. Hun ideaalbeeld dat zichzelf in stand houdt, is namelijk ongelofelijk fragiel: het kan bij de minste gelegenheid uiteenspatten. Pascal heeft het over de kleine pukkel of de onnozele rimpel die ervoor kan zorgen dat de liefde voor een persoon kan verdwijnen⁶⁵. Maar ook over de waarachtige kritiek van een andere persoon die het ongenaakbare ego aan het wankelen dreigt te brengen. Wie de waarheid tracht te ontmaskeren en een medemens wijst op zijn tekorten, kan zich in Pascals mensvisie aan een onverbidelijke haat verwachten. Want kritiek, hoe constructief ze ook is bedoeld, vormt onvermijdelijk de basis voor conflict en wederzijdse afkeer. Voor Pascal gaat het imaginaire ego dan ook onvermijdelijk gepaard met een hypocriete en vijandige relatie tot de ander. “We willen misschien wel voortdurend geliefd en erkend worden door de ander”, schrijft hij, “maar we stellen onvermijdelijk vast dat we eigenlijk alleen meer op hun afkeer

en minachting kunnen rekenen⁶⁶”. Dat confronterende inzicht gaat gepaard met de onrechtvaardigste en crimineelste hartstocht die men zich kan voorstellen: “een dodelijke haat tegenover de waarheid en tegenover diegenen die ons haar vertellen⁶⁷”.

Hierdoor vormt elke intermenselijke relatie de uitdrukking van “leugen, hypocrisie en veinzerij⁶⁸”. Van zuivere liefdes- en vriendschapsrelaties kan er met andere woorden onmogelijk sprake zijn. “Als we allemaal te horen krijgen wat een vriend over ons in onze afwezigheid vertelt, dan blijven er ongetwijfeld geen vier authentieke vriendschappen op deze aardbol over⁶⁹” stelt Pascal onverbiddeijk vast. Het hoeft niet te verbazen dat dit inzicht een bijzonder bittere maatschappijvisie zal opleveren⁷⁰.

Imaginaire koorden

Onze samenleving, aldus Pascal, vormt slechts een onwaarachtig “schilderij van naastenliefde⁷¹”. Want als men tracht te achterhalen wat er achter het imaginaire kunstwerk van verbondenheid schuilt, ontdekt men al snel een vieze bodem van onderlinge haat⁷². Gedreven door een onstilbare drang naar erkenning, willen mensen elkaar immers alleen maar domineren. Elke intermenselijke relatie is daarom in essentie een machtsrelatie.

Pascal stelt vast hoe die drang tot dominantie al op heel jonge leeftijd begint. Kinderen van amper drie jaar oud schreeuwen uit: “Dit is *mijn* hond, dit is *mijn* plaats in de zon⁷³”. Als kleine tirannetjes duwen ze hun broers of zussen genadeloos aan de kant om hun eigen plaats te bemachtigen. Pascals conclusie is ontluisterend: “Dat is het begin van alle tirannie en geweld in de wereld⁷⁴”.

De samenleving manifesteert zich met andere woorden als een verzameling vol hatelijke ikken, die als een soort goden boven de rest willen uitstijgen. Iedereen levert strijd vanuit de hoop om een soort geprivilegieerde positie of status te krijgen. Toch wordt die eigenlijke grond waarop de samenleving is gebaseerd – door Pascal een “vieze bodem⁷⁵” genoemd – vakkundig verstoep.

Een vorst of een heerser kent dus de taak om naar analogie met een directeur zijn “gekkenhuis⁷⁶” zo goed mogelijk te beheren. Die patiënten van de samenleving lijden allen immers aan eenzelfde aandoening, met name een onoverkomelijke grootheidswaan. Wil de vorst of leidinggevende zijn status behouden, dan kan hij maar best zijn volk voor de gek houden⁷⁷, stelt Pascal vast. Hij moet zijn onderdanen bijvoorbeeld in de waan laten dat zijn beslissingen altijd deugdzaam en rechtvaardig zijn, zelfs als het gaat over diefstal, incest of moord⁷⁸.

Ook in het domein van de politiek en de samenleving speelt de verbeelding een beslissende rol. Zij zorgt ervoor dat mensen elkaar respecteren en schiept op die manier een zekere orde in de chaos aan machtsverhoudingen. Het wederzijdse respect dat de verbeelding instelt neemt uiteraard niet de vorm aan van een

oprechte, spontane en liefdevolle verbondenheid: het is slechts een strategie waarmee men de samenleving in stand kan houden. Pascal verwijst in die context naar het beeld van imaginaire koorden waarmee verschillende individuen zich uit noodzaak aan elkaar binden:

“De banden van respect waardoor sommigen aan anderen gebonden zijn, zijn in het algemeen door dwang opgelegd. Want het is onvermijdelijk dat er verschillende rangen bestaan, aangezien alle mensen de leiding willen hebben en niet alle maar slechts enkele dat kunnen (...) deze banden, waardoor men gebonden is om deze of gene in het bijzonder respect te betuigen, zijn dus imaginair⁷⁹”.

De samenleving verschijnt met andere woorden, net zoals het imaginaire zelf, als een creatie van de verbeelding waaronder een vieze bodem van haat schuilgaat⁸⁰.

De achterliggende gedachte

In de voorafgaande paragrafen werd duidelijk hoe de verbeelding zich bij Pascal profileert als een almachtig vermogen, dat de verhouding van de mens tot de wereld, de samenleving en tot zichzelf bepaalt. Met zijn manipulatieve kracht misvormt dit vermogen elk oordeel door disproportionele waarden en betekenissen toe te kennen aan objecten, gebeurtenissen en personen. De vraag is of er nog een authentieke vorm van oordelen mogelijk is in een wereld waar alles besmet lijkt met zelfbedrog, waanzin en wederzijdse haat.

Eén concept uit Pascals *Gedachten* biedt in die context een hoopvol antwoord. Pascal heeft het over de mogelijkheid om een achterliggende gedachte te cultiveren. Die gedachte is een standpunt van waaruit de mens alles kan en moet beoordelen⁸¹, vanuit het inzicht in zijn eigen onwetendheid en in de waanzin die de samenleving typeert.

De achterliggende gedachte neemt echter niet de vorm aan van een luidruchtige kritiek op de mensheid, noch van een pleidooi voor een betere wereld. Pascal beseft dat het onmogelijk is om aan de illusies van de menselijke conditie te ontsnappen. Hij hekelt de moraalridders en betweters die er genot in scheppen om hun gal uit te spuwen over een waanzinnige wereld of een bedorven samenleving. Pascal noemt dat soort mensen “halve geleerden⁸²”: zij begrijpen de mens letterlijk maar half. De halve geleerden doorzien wellicht de menselijke ellende en de grillen van de verbeelding, maar ze leven zelf in de waan dat ze hierdoor een superieure positie verdienen ten aanzien van de rest.

De achterliggende gedachte gaat daarentegen gepaard met het nederige besef van onwetendheid. “Het is een wijze onwetendheid die zichzelf kent⁸³”, schrijft Pascal: alleen in het stilzwijgende besef van zijn onwetendheid⁸⁴ en van zijn ellendige conditie vindt de mens nog een zekere waardigheid.

In dat opzicht is de postume titel van Pascals werk, *Gedachten*, bijzonder goed gekozen: Pascal nodigt zijn lezers uit om stilzwijgend stil te staan bij hun

ellendige conditie om van daaruit alles te beoordelen. Om met de nodige zelfrelativering naar het spel van het leven te kijken, zonder er krampachtig elke regel van te willen ontrafelen. Om, ten slotte, die enige grootsheid waartoe hij nog in staat is, doorheen het denken te realiseren.

Noten:

¹ Voor de oorspronkelijke citaten verwijs ik naar de standaardeditie van Louis Lafuma. Zie Pascal, *Œuvres Complètes*. Présentation et notes de Louis Lafuma, Paris, Seuil, 1963. De verwijzing wordt als volgt afgekort: Laf. 531. Voor de Nederlandse vertaling baseer ik me op de vertaling van Frank De Graaff. Zie Pascal, B., *Gedachten*. Vertaling en aantekeningen Frank De Graaff, Amsterdam, Boom, 1997. In de voetnoten wordt telkens de originele Franse tekst weergegeven. De nummering van de vertaling komt overeen met de editie van Louis Lafuma.

² Cf. Laf. 45 : “L’homme n’est qu’un sujet plein d’erreur naturelle”.

³ Laf. 131: “cloaque d’incertitude et d’erreur”

⁴ Cf. Laf. 131 : “imbécile ver de terre”.

⁵ Cf. Laf. 131 : “Juge de toutes choses”.

⁶ Laf. 44 : “cette maîtresse d’erreur et de fausseté”.

⁷ Laf. 44 : “Elle fait croire, douter, nier la raison”.

⁸ Laf. 551 : “L’imagination grossit les petits objets jusqu’à en remplir notre âme par une estimation fantasque, et par une insolence téméraire elle amoindrit grandes jusqu’à sa mesure, comme en parlant Dieu”.

⁹ Deze paragrafen zijn gebaseerd op het derde hoofdstuk uit mijn boek *Noch Engel Noch Beest*. Zie Vandenbussche H., *Noch Engel Noch Beest*, Antwerpen, Houtekiet, 2023.

¹⁰ Laf. 44: “elle ne donne aucune marque de sa qualité marquant du même caractère le vrai et le faux.”

¹¹ Een gelijkaardige strategie treffen we aan in Pascals analyses over het zelf, de mens en de samenleving. Ook daar vertrekt Pascal van de effecten: hij biedt de lezer verschillende observaties en voorbeelden en nodigt hem uit om zelf op zoek te gaan naar de dieperliggende *raison des effets*.

¹² Zie hiervoor onder meer de analyses van Pierre Guenancia over Pascals opvattingen over de verbeelding en de politiek in zijn boek *Divertissements pascaliens*, Paris, Hermann Editeurs, 2011, p. 16-50.

¹³ In zijn werk *Fallen Nature*. *Fallen Selves* heeft Michel Moriarty het onder meer over de relatie tussen Pascals Augustiniaanse achtergrond in relatie tot zijn opvattingen over de verbeelding: Moriarty M., *Fallen Nature. Fallen Selves*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

¹⁴ De volgende studies van Alberto Frigo bieden in dit opzicht belangrijke inzichten. Zie: Frigo A., ‘Pascal dans la recherche de la vérité de Malebranche’, *Les Etudes Philosophiques*, 95, 2010/4. en Frigo A., ‘Necessary Error: Pascal on imagination and Descartes Fourth Meditation’, *Early Modern French Studies*, 39, 2017/1.

¹⁵ Cf. Laf. 533 : “S’ils ont écrit de la politique, c’était pour régler un hôpital de fous”.

¹⁶ Laf. 532 : “J’écrirai ici mes pensées sans ordre et non pas peut-être dans une confusion sans dessein. C’est le véritable ordre et qui marquera toujours mon objet par le désordre même”.

¹⁷ Laf. 130 : “il est un monstre incompréhensible”.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Laf. 199 : “l’homme est à lui-même le plus prodigieux objet de la nature”

²⁰ Laf. 131 : “imbécile ver de terre”

²¹ Cf. Laf. 131 : “Quelle chimère est-ce donc que l’homme? quelle nouveauté, quel monstre, quel chaos, quel sujet de contradictions, quel prodige? Juge de toutes choses, imbécile ver de terre, dépositaire du vrai, cloaque d’incertitude et d’erreur, gloire et rebut de l’univers”.

²² Mijn analyses omtrent Pascals opvattingen over de zondeval heb ik sterker uitgewerkt in het volgende artikel: Vandenbussche H., ‘Van ego naar mens. Pascals *Pensées* als pleidooi voor gelijkheid en verbondenheid’, *Kerk en Theologie*, 75, 2024, pp. 175-189.

²³ Laf. 242: “vere tu es *Deus Absconditus*”.

²⁴ Gods genadegift gebeurde onafhankelijk van menselijke verdiensten. Pascal was in die context zeer schatplichtig aan het jansenistische gedachtegoed, dat een radicale breuk tussen mens en God poneerde. Volgens die leer, die terugging op een strenge interpretatie van Augustinus, schonk een almachtige en alwetende God zijn genade aan enkele uitverkorenen. Die genadegift van God kon door geen enkele mens begrepen of verklaard worden. Wat men echter wel wist, is dat die genade onafhankelijk van menselijke verdiensten geschonken werd. Die jansenistische interpretatie van de genade stond lijnrecht tegenover de opvattingen van de jezuiten, die geloofden in de kracht van de menselijke verdiensten om Gods heil te verkrijgen. Pascal schreef in zijn *Lettres Provinciales* een radicale polemiek tegen deze theologische stroming, waarin hij de jezuiten onder meer bestempelde als bedriegers en leugenaars.

²⁵ Sinds de zondeval had de mens de liefde van God definitief verloren. Pascal beschrijft dit op de meest uitvoerige wijze in een brief die hij richtte aan zijn zus en schoonbroer ter gelegenheid van de dood van hun vader. Cf. Pascal B., *Lettre de consolation*, édition Lafuma, p. 277 : “La vérité qui ouvre ce mystère est que Dieu a créé l’homme avec deux amours, l’un pour Dieu, l’autre pour soi-même (...) Depuis, le péché étant arrivé, l’homme a perdu le premier de ces amours ; et l’amour pour soi-même étant resté seul dans cette grande âme capable d’un amour infini, cet amour-propre s’est étendu et débordé dans le vide que l’amour de Dieu a quitté ; et ainsi il s’est aimé seul, et toutes choses pour soi, c’est-à-dire infiniment. Voilà l’origine de l’amour propre.”

²⁶ Laf. 28 : “nous sommes incapables et de vrai et de bien”.

²⁷ Laf. 116 : “misères d’un roi dépossédé.”

²⁸ Laf. 401 : “Nous souhaitons la vérité et ne trouvons en nous qu’incertitude. Nous recherchons le bonheur et ne trouvons que misère et mort. Nous sommes incapables de ne pas souhaiter la vérité et le bonheur et sommes incapables ni de certitude ni de bonheur. Ce désir nous est laissé tant pour nous punir que pour nous faire sentir d’où nous sommes tombés”

²⁹ Laf. 44: “ (...) a établi en l’homme une seconde nature”.

³⁰ De volgende paragrafen zijn gebaseerd op hoofdstuk drie uit mijn boek : H. Vandenbussche, *Noch engel noch beest. Pascals bittere mensbeeld als pleidooi voor mildheid*, Houtekiet, Antwerpen: 2023.

³¹ Laf. 531 : “c’est un néant que l’imagination grossit en montagne”.

³² Laf. 197 : “Rien ne montre mieux la vanité des hommes que de considérer quelle cause et quels effets de l’amour, car tout l’univers en est changé. Le nez de Cléopâtre.”

³³ Laf. 95. : “Être brave n’est pas trop vain, car c’est montrer qu’un grand nombre de gens travaillent pour soi. C’est montrer par ses cheveux qu’on a un valet de chambre, un parfumeur”.

³⁴ Laf. 18 : “un bout de capuchon arme 25000 moines.”

³⁵ Laf. 44 : “Que le prédicateur vienne à paraître, si la nature lui (a) donné une voix enrouée et un tour

de visage bizarre, que son barbier l’ait mal rasé, si le hasard l’a encore barbouillé de surcroît, quelque grandes vérités qu’il annonce je parie la perte de la gravité de notre sénateur”.

³⁶ Laf. 756 : “Toute la dignité de l’homme est en la pensée, mais qu’est-ce que cette pensée? Qu’elle est sotté !”.

³⁷ Laf. 114 : “La grandeur de l’homme est grande en ce qu’il se connaît misérable”.

³⁸ Laf. 200 : “Toute notre dignité consiste en la pensée”.

³⁹ Laf. 93 : “L’homme est vain par l’estime qu’il fait des choses qui ne sont point essentielles”.

⁴⁰ Laf. 44. : “Et rien ne nous dépîte davantage que de voir qu’elle remplit ses hôtes d’une satisfaction bien autrement pleine et entière que la raison”.

⁴¹ Laf. 983 : “Les raisons me viennent après, mais d’abord la chose m’agrée ou me choque sans en savoir la raison, et cependant cela me choque par cette raison que je ne découvre qu’ensuite”.

⁴² Cf. Laf. 44: “Le plus grand philosophe du monde sur une planche plus large qu’il ne faut, s’il y a au-dessous un précipice, quoique sa raison le convainque de sa sûreté, son imagination prévaudra”.

⁴³ Laf. 513: “Se moquer de la philosophie c’est vraiment philosopher”.

⁴⁴ De tegenstelling tussen de ijdelheid van Epictetus en het scepticisme van Montaigne komt onder meer uitvoerig aan bod in het werkje *Entretien avec Mr. De Sacy*.

⁴⁵ Descartes en Pascal zouden elkaar slechts één keer ontmoeten, namelijk op 24 september 1643 te Parijs. Descartes was op dat moment op doorreis naar Nederland, waar hij in alle vrijheid aan zijn filosofische en wetenschappelijke oeuvre kon werken. Omdat Descartes’ nieuwsgierigheid voor Pascals wetenschappelijke genie al een tijdje was gewekt - mede dankzij enkele gemeenschappelijke vrienden - wou hij hem erg graag spreken. Van een groot enthousiasme van Pascals zijde was er bijna geen sprake. Zo zou hij zijn afspraak met Descartes op het laatste moment afzeggen, vanwege zijn zwakke gezondheid. Hij liet weten dat hij te kampen had met hevige migraineaanvallen en maagpijn. Descartes vatte Pascals afzegging aanvankelijk op als een schaamteloze uiting van arrogantie, maar zou uiteindelijk blijven aandringen om hem te zien. Zo trok Descartes op eigen initiatief naar het huis waar Pascal verbleef in het gezelschap van zijn zus Jacqueline en zijn vriend, de wiskundige Roberval. De ontmoeting liep uit op een fiasco. Pascal lag in zijn bed en zou amper een woord zeggen. Vervolgens sprak Descartes vooral met Roberval in plaats van met Pascal zelf. Het kwam tot een hevige wetenschappelijke discussie over het al dan niet bestaan van het vacuüm. Roberval begon uiteindelijk te schelden en Descartes vertrok zo snel mogelijk. Deze anekdote is gebaseerd op de beschrijving van Attali. Cf. Attali, J., *Blaise Pascal ou le génie français*, Paris, Fayard, 2000, p. 116.

⁴⁶ Laf. 887 : “Descartes, inutile et incertain”

⁴⁷ Laf. 84. : “Et quand cela serait vrai, nous n’estimons pas que toute la philosophie vaille une heure de peine ”

⁴⁸ Descartes, R., *Discours de la Méthode*, in : *Œuvres*. vol. VI, éd. C. Adam et P. Tannery, Paris, Vrin, 1996, p. 28.

⁴⁹ Descartes, *Troisièmes Objections et Réponses*, AT IX, p. 148 : “il n’y a néanmoins personne qui, se regardant seulement soi-même, ne ressente et n’expérimente que la

volonté et la liberté sont qu'une même chose, ou plutôt qu'il n'y a point de différence entre ce qui est volontaire et ce qui est libre".

⁵⁰ Cf. Descartes, *Mediatio Quarta*, AT VII, p. 57.

⁵¹ Voor het onderscheid tussen "les âmes basses et vulgaires" en "les âmes nobles", zie onder meer Descartes *Verhandeling over de passies*: Descartes, R., *Les Passions de l'Âme*. in: *Oeuvres*, vol. XI, éd. C. Adam et P. Tannery, Paris, Vrin, 1996, p. 436.

⁵² Laf. 28 : "nous sommes incapables et de vrai et de bien"

⁵³ Laf. 99: "Nous ne sommes pas si assurés que nous choisissons le vrai"

⁵⁴ Laf. 97: "D'où vient qu'un boiteux ne nous irrite pas et un esprit boiteux nous irrite? A cause qu'un boiteux reconnaît que nous allons droit et qu'un esprit boiteux dit que c'est nous qui boitons".

⁵⁵ Laf. 99: " Nous ne sommes pas si assurés que nous choisissons le vrai ".

⁵⁶ Zonder het zelf aan te geven, toont Pascal zich in deze context schatplichtig aan Montaigne. Zie hiervoor de titel van één van zijn Essais in: Montaigne M, *Essais*. éd. A. Lanly, Paris, Gallimard, 2009, p. 221 : "c'est une folie de faire dépendre notre rapport au vrai et au faux de notre capacité de juger".

⁵⁷ Laf. 530 : "la raison s'offre, mais elle est ployable à tous sens".

⁵⁸ Laf. 427: "Toutes nos actions et nos pensées doivent prendre des routes si différentes".

⁵⁹ Laf. 21: " Si on est trop jeune on ne juge pas bien, trop vieil de même.

Si on n'y songe pas assez, si on y songe trop, on s'entête et on s'en coiffe.

Laf. 21 : " Si on considère son ouvrage incontinent après l'avoir fait on en est encore tout prévenu, si trop longtemps après on (n')y entre plus. Ainsi les tableaux vus de trop loin et de trop près. Et il n'y a qu'un point indivisible qui soit le véritable lieu. Les autres sont trop près, trop loin, trop haut ou trop bas."

⁶⁰ Laf. 697: " Où trouverons-nous un port dans la morale ?".

⁶¹ Cf. Laf. 513 : "la morale du jugement se moque de la morale de l'esprit qui est sans règles."

⁶² Pascal, *De L'Art de Persuader*, Ed. Lafuma, p. 355.

⁶³ Laf. 806 : " Nous ne nous contentons pas de la vie que nous avons en nous et en notre propre être. Nous voulons vivre dans l'idée des autres d'une vie imaginaire et nous nous efforçons pour cela de paraître. Nous travaillons incessamment à embellir et conserver notre être imaginaire et négligeons le véritable."

⁶⁴ Laf. 978 : "Mais que fera-t-il ? Il Mais que fera-t-il? Il ne saurait empêcher que cet objet qu'il aime ne soit plein de défauts et de misère, il veut être grand, il se voit petit; il veut être heureux, et il se voit misérable; il veut être parfait, et il se voit plein d'imperfections que leur aversion et leur mépris."

⁶⁵ Laf. 688: "celui qui aime quelqu'un à cause de sa beauté, l'aime-t-il? Non : car la petite vérole, qui tuera la beauté sans tuer la personne, fera qu'il ne l'aimera plus".

⁶⁶ Laf. 978 : "il veut être objet de l'amour et de l'estime des hommes, et il voit que ses défauts ne méritent".

⁶⁷ Laf. 978.

⁶⁸ Laf. 978 : "L'homme n'est donc que déguisement, que mensonge et hypocrisie, et en soi-même et à l'égard des autres."

⁶⁹ Laf. 792. " Je mets en fait que si tous les hommes savaient ce qu'ils disent les uns des autres il n'y aurait pas 4 amis dans le monde".

⁷⁰ De volgende paragrafen zijn gebaseerd op de laatste paragrafen uit hoofdstuk 2 uit mijn boek *Noch Engel Noch Beest*.

⁷¹ Laf. 118: “Grandeur de l’homme dans sa concupiscence même, d’en avoir su tirer un règlement admirable et en avoir fait un tableau de charité”.

⁷² Laf. 210 : “Tous les hommes se haïssent naturellement l’un l’autre”.

⁷³ Laf. 64: “Mien, tien. Ce chien est à moi, disaient ces pauvres enfants. C’est là ma place au soleil.”.

⁷⁴ Laf. 64. : “Voilà le commencement et l’image de l’usurpation de toute la terre. ”

⁷⁵ Laf. 211 : “On a fondé et tiré de la concupiscence des règles admirables de police, de morale et de justice. Mais dans le fond, ce vilain fond de l’homme, ce *figmentum malum* n’est que couvert.”

⁷⁶ Laf. 533: “s’ils ont écrit de la politique, c’est pour régler un hôpital de fous”.

⁷⁷ Laf. 60.

⁷⁸ Laf. 60 : “Le larcin, l’inceste, le meurtre des enfants et des pères, tout a eu sa place entre les actions vertueuses”.

⁷⁹ Laf. 828: “Les cordes qui attachent le respect des uns envers les autres en général sont cordes de nécessité; car il faut qu’il y ait différents degrés, tous les hommes voulant dominer et tous ne le pouvant pas, mais quelques-uns le pouvant. Figurons-nous donc que nous les voyons commencer à se former. Il est sans doute qu’ils se battront jusqu’à ce que la plus forte partie opprime la plus. Or ces cordes qui attachent donc le respect à tel et à tel en particulier sont des cordes d’imagination.”

⁸⁰ Voor deze interpretatie baseerde ik me op de analyses van Pierre Guenancia in zijn boek *Divertissements pascaliens*, p. 18: “la justice humaine ne peut se comprendre sans la connaissance du rôle de l’imagination dans les institutions humaines et dans la distribution des devoirs mutuels entre les hommes qui sont ces cordes (les cordes de l’imagination) qui attachent le respect des hommes les uns pour les autres”.

⁸¹ Laf. 91.

⁸² Laf. 90 : “Le peuple honore les personnes de grande naissance, les demi-habiles les méprisent disant que la naissance n’est pas un avantage de la personne mais du hasard. Les habiles les honorent, non par la pensée du peuple mais par la pensée de derrière”.

⁸³ Laf. 83: “il y a une ignorance savante qui se connaît”.